

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

Το καχύποπτο βλέμμα των ενηλίκων ακολουθεί τα παιδιά που έχουν αφήσει τα ανώδυνα αθύρματα της πρώτης παιδικής ηλικίας και τώρα εξερευνούν τα άτακτα προεφηβικά παιχνίδια. Ο πρώιμος γάμος ή η εξίσου πρώιμη είσοδος στο μοναστήρι αντανακλούν το εγχείρημα της βυζαντινής χριστιανικής κοινωνίας: την προσπάθεια κατάργησης της εφηβείας ως αυτόνομης ηλικίας. Θα χρειαστεί να περιμένουμε τον αιώνα των Κομνηνών για να δούμε το παιχνίδι της ερωτοτροπίας στη λογοτεχνία.

εξερευνώντας τα άτακτα προεφηβικά παιχνίδια

ΒÉATRICE CASEAU

Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας

Πανεπιστήμιο της Σορβόννης

ΧΑΡΗΣ ΜΕΣΣΗΣ

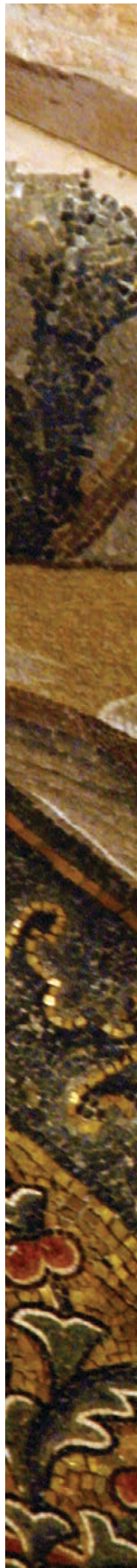
ΕΔΙΠ - Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας / Λαογραφίας

Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή

Πανεπιστήμιο Αθηνών

01

Ψηφιδωτό από τη Μονή της Χώρας, Κωνσταντινούπολη, 14ος αι. (φωτ.: B. Caseau).

το παιχνίδι στο Βυζάντιο

Εισαγωγή

Ο Μιχαήλ Ψελλός, παρουσιάζοντας τα στάδια της ζωής του με μεγάλη δόση αυτοσαρκασμού, κάνει λόγο για παιδική ηλικία ρυπαρή κι άχρηστη και για εφηβεία ντροπιαστική (*παιδίον βέβηλον, ήχρειωμένον και μειράκιον αίσχυνης πεπλησμένον*)¹, ενώ ο Αλέξιος Κομνηνός στο παραινετικό του ποίημα με τίτλο «Οι Μούσες» επισημαίνει ότι «μέχρι την ηλικία των δεκαπέντε, ζούμε την κτηνώδη και προσπλωμένη στις αισθήσεις ζωή των ονάγων και των βοδιών» (*ἕως ἐτῶν μὲν πεντάδος τρισσομένης / ζῶων ὀνάγων καὶ βοῶν ζῶμεν βίον / βοσκηματώδη καὶ πρὸς αἴσθησιν μόνον*)»². Οι συγγραφείς μας, ακολουθώντας μια αντίληψη βαθιά ριζωμένη στην ελληννορωμαϊκή σκέψη, παρουσιάζουν την παιδική και εφηβική ηλικία ως κατώτερη αυτής των ενηλίκων. Το παιδί, εκτός από τις περιπτώσεις όπου δείχνει κλίση προς την αγιότητα, ζει όντας έρμαιο των ορέξεων και των επιθυμιών του, στα όρια της αγριότητας· ζει τη ζωή των άλογων ζώων και οφείλει να αναμορφωθεί από την κοινωνία ώστε να μετεξελιχθεί σε πολιτισμένο ον, σε «ενήλικα». Η εκπαίδευση και το παιχνίδι είναι τα δύο βασικά μέσα κοινωνικοποίησης του παιδιού. *Παῖς, παίδευσις* και *παιδιά* είναι όροι που προέρχονται από την ίδια ρίζα και εκφράζουν μια ενιαία αντίληψη για την παιδική ηλικία. Ενώ όμως η εκπαίδευση αποτελεί μια οργανωμένη και ελεγχόμενη από τους ενήλικες διαδικασία, το παιχνίδι παραμένει, τις περισσότερες φορές, ένα μέσο κοινωνικοποίησης μεταξύ των παιδιών και αντιμετωπίζεται συχνά με καχυποψία και περιφρόνηση από τον κόσμο των μεγάλων.

Ποιο είναι το παιδί;

Προτού επισημάνουμε κάποιες πτυχές του παιχνιδιού στη ζωή ενός παιδιού, είναι απαραίτητο να κάνουμε ορισμένες γενικές παρατηρήσεις. Αρχικά, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε τα ηλικιακά όρια που συνιστούν την παιδική ηλικία, όρια που είναι αρκετά ρευστά. Το πρώτο ηλικιακό στάδιο, το βρεφικό, διαρκεί από τη γέννηση ως την εμφάνιση των πρώτων δοντιών και ως τον απογαλακτισμό στην ηλικία των δύο ετών. Στη συνέχεια η παιδική ηλικία υποδιαιρείται στην περίοδο από τα τρία μέχρι τα έξι ή επτά έτη (δεύτερη οδοντοφυΐα) και στην επόμενη που φθάνει μέχρι την εφηβεία. Για πολλούς Βυζαντινούς συγγραφείς, όπως ο Αλέξιος Κομνηνός και ο Μιχαήλ Ψελλός, που προαναφέρθηκαν, καθώς και για τα νομικά κείμενα, η ηλικία των 15 ετών είναι το κατώφλι της ενηλικίωσης. Οι Βυζαντινοί κληρονομούν το ιπποκράτειο σύστημα κατηγοριοποίησης που είναι οργανωμένο σε επταετίες και σύμφωνα με το οποίο το *παιδίον* και ο *παῖς* αποτελούν τα δύο πρώτα στάδια του ανθρώπου (7+7=14 έτη)³. Μετά την ηλικία αυτή και ως τα 21 έτη το παιδί θεωρείται *μειράκιον* (νέος άνδρας)⁴. Οι ηλικίες και οι όροι προτείνονται με βάση το αρσενικό παιδί και αναπροσαρμόζονται κάθε φορά που γίνεται λόγος για θηλυκά παιδιά. Έτσι π.χ. ο νόμος ορίζει ως ηλικία γάμου την έναρξη της εφηβείας, δηλαδή τα 14 έτη για τα αγόρια και τα 12 για τα κορίτσια, καθώς θεωρείται ότι τα κορίτσια ωριμάζουν νωρίτερα⁵. Υπάρχουν όμως και ανταγωνιστικές κατηγοριοποιήσεις: έτσι, π.χ., τα 12 έτη θεωρούνται συχνά ως το κατώφλι της ενηλικίωσης, γιατί συ-

02

Αστράγαλοι, αδιευκρίνιστης χρονολόγησης. Ευγενική παραχώρηση Αρχαιολογικού Μουσείου Johns Hopkins.

μπίπτουν με την ηλικία του Χριστού στις πρώτες δημόσιες εμφανίσεις του, ενώ για την είσοδο στο μοναστήρι η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος του τέλους του 7ου αιώνα ορίζει τα 10 έτη, ηλικία κατά την οποία μπορεί κανείς να πάρει μια τέτοια απόφαση με πλήρη γνώση των συνεπειών (κανόνας 40) (εικ. 5). Για μεθοδολογικούς λόγους, θα θεωρήσουμε τα 14 έτη ως καταληκτική ηλικία για την έρευνά μας.

Ποια είναι τα παιχνίδια;

Το δεύτερο ζήτημα που πρέπει να οριοθετηθεί είναι ο ορισμός του παιχνιδιού. Ο όρος παιχνίδι καλύπτει διάφορες πραγματικότητες, πολλαπλές σχέσεις και ιδιαίτερα αντικείμενα. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τους όρους *παίγνιον* και *ἄθλημα* για να κάνουν μια πρώτη διάκριση, που δεν τηρείται ωστόσο πάντοτε με σαφήνεια, μεταξύ της παιγνιώδους δραστηριότητας και του παιχνιδιού-αντικειμένου [διάκριση που ανταποκρίνεται σε εκείνη μερικών μοντέρνων γλωσσών μεταξύ *jeu* και *jouet* (γαλλικά) *game* και *toy* (αγγλικά) ή *Spiel* και *Spielzeug* (γερμανικά)]⁶. Κάποιες άλλες διακρίσεις εξειδικεύουν τη φύση και τη χρήση των παιγνίων και των αθυρμάτων που διακρίνονται σύμφωνα με το φύλο (άλλα είναι τα παιχνίδια των κοριτσιών και άλλα των αγοριών) και με την ηλικία (άλλα είναι τα παίγνια και τα αθύρματα ενός βρέφους, ενός παιδιού 5 ή 7 ετών ή ενός παιδιού 12 ή 14 ετών). Μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τουλάχιστον για τα αγόρια κυριαρχεί η χρήση παιχνιδιών-αντικειμένων στην πρώτη παιδική ηλικία και ότι η σταδιακή έξοδος από το σπίτι ευνοεί

τα ομαδικά παιχνίδια με ή χωρίς τη χρήση αντικειμένων, ενώ για τα κορίτσια που μένουν κατά βάση στο εσωτερικό του σπιτιού τα παιχνίδια-αντικείμενα παραμένουν απαραίτητα για την ψυχαγωγία τους μέχρι τον γάμο. Όταν το παιδί πεθαίνει πριν από την ενηλικίωσή του, ενταφιάζεται κατά κανόνα με ένα οικείο προς αυτό αντικείμενο, που συνήθως είναι κάποιο παιχνίδι. Βρίσκουμε επίσης κούκλες με έντονα τα έμφυλα χαρακτηριστικά τους στους τάφους άνηβων κοριτσιών, για να υπογραμμιστεί αυτό που δεν θα μπορούσαν να ζήσουν. Τα περισσότερα από τα παιχνίδια-αντικείμενα που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη αφορούν σε βρέφη και σε παιδιά μικρής ηλικίας για τα οποία δημιουργούνται ειδικά αντικείμενα⁷, ενώ είναι σπανιότερα τα αθύρματα για πιο προχωρημένες ηλικίες, με εξαίρεση τις κούκλες των κοριτσιών, και τα αντικείμενα που χρησιμεύουν στα τυχερά παιχνίδια (πεσσοί, αστράγαλοι κ.λπ.), αντικείμενα που τα παιδιά μοιράζονται με τους ενήλικες.

Ένα ακόμη πρόβλημα, μεθοδολογικό αυτή τη φορά, καλείται να αντιμετωπίσει όποιος θέλει να ασχοληθεί με αυτό το θέμα. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς είναι μάλλον αδιάφοροι απέναντι στα παιχνίδια και μιλούν πολύ σπάνια για αυτά. Ο μοναδικός συγγραφέας που δίνει πολλές λεπτομέρειες για τα παιχνίδια των βρεφών και των νεαρών παιδιών είναι ο Ιωάννης Χρυσόστομος του 4ου αιώνα, κι αυτό εξαιτίας της προσπάθειάς του να παρέμβει στην εκπαίδευση των νεαρών χριστιανών. Για τους Βυζαντινούς των κατοπινών αιώνων τα λόγια και οι προειδοποιήσεις του μεγάλου Πατρός αρκούν για να καλύψουν το θέμα.

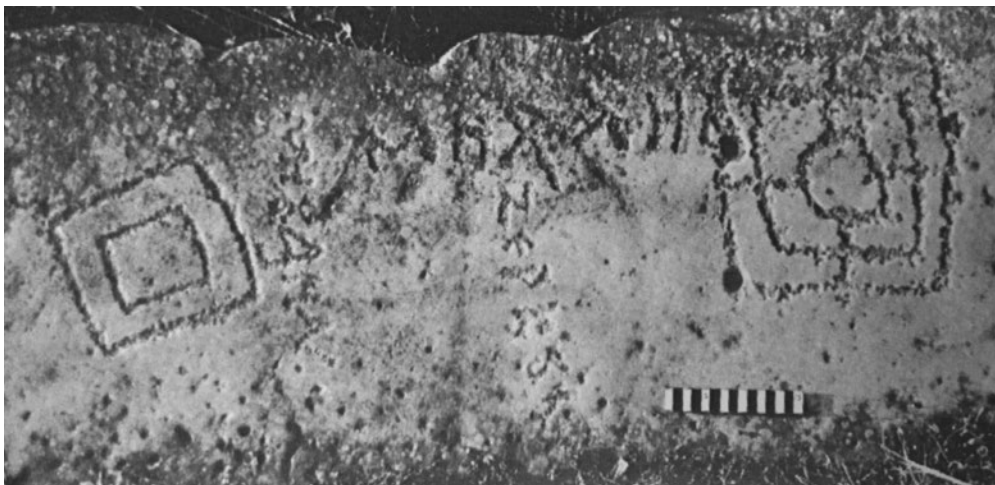
Αυτοί, αντίθετα, επιδιώκουν μάλλον να καταδικάσουν τις *παιδιές* των παιδιών που αγγίζουν την εφηβεία, τις περισσότερες φορές εντούτοις με πολύ γενικόλογό τρόπο. Λίγες είναι οι περιπτώσεις όπου γίνονται πιο αναλυτικοί: κάποιες από αυτές θα τις παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Η αδιαφορία απέναντι στην παιδική ηλικία αποτελεί μείζονα πολιτισμική επιλογή που χαρακτηρίζει το Βυζάντιο. Η ηλικία αυτή αντιμετωπίζεται πάντα σε αναφορά με την ενηλικίωση και πολύ σπάνια κατά τρόπο αυτόνομο. Το παιδί στις περισσότερες κειμενικές αναφορές θεωρείται ένας ελλιπής και ανολοκλήρωτος ενήλικας. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της ιδανικής παιδικής ηλικίας εναλλάσσονται μεταξύ της γεμάτης χάρη αθωότητας των βρεφών στην αγκαλιά των παππούδων τους, όπως ο Ψελλός⁸, των δυστυχισμένων και άρρωστων παιδιών που θεωρούνται άξια να έχουν μια εμπειρία θαύματος στους *Βίους* των αγίων και των εξαιρετικών παιδιών που μοιράζονται τη σοφία των γερόντων (*παιδαριογέρων*) στην ίδια κατηγορία κειμένων (εικ. 4)⁹. Στις δύο πρώτες κατηγορίες τα παιδιά, που αποκτούν λογοτεχνική ύπαρξη χάρη στα αισθήματα τρυφερότητας των παππούδων τους και στην ευσέβεια των γονιών τους, δεν αποτελούν παρά μια προβολή των ενηλίκων. Το ίδιο συμβαίνει και στην τρίτη κατηγορία, παρόλο που εδώ αποδίδεται μεγαλύτερη αυτονομία στην παιδική ηλικία. Το παιδί της κατηγορίας αυτής απορρίπτεται κατά τρόπο εξπρεσιονιστικό κάθε χαρακτηριστικό ενός κανονικού παιδιού. Στις εικαστικές, αντίθετα, εκδοχές της παιδικής ηλικίας, μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια μεγαλύτερη τρυφερότητα και προσοχή στο παιδί και τα παιχνίδια του, όπως μαρτυρούν κάποιες από τις εικόνες που συνοδεύουν την παρούσα μελέτη (εικ. 1).

Επιβάλλεται εντούτοις μία ακόμη μεθοδολογική παρατήρηση. Οι σχετικά περιορισμένες πληροφορίες που αφορούν στα αθύρματα και τα παιχνίδια στο Βυζάντιο έχουν παρουσιαστεί ικανοποιητικά από τον Φαίδωνα Κουκουλέ στο μνημειώδες έργο *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*¹⁰. Ο Χρήστος Λάζος αναπλήρωσε το υλικό και το εμπλούτισε, παρουσιάζοντας ένα είδος εγκυκλοπαιδείας των παιχνιδιών στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο¹¹. Οι Αναγνωστάκης-Λαμπροπούλου και η Μπριζίτ Πιταράκη πρόσθεσαν υλικό από ανασκαφές που έφεραν στο φως πολλά παιχνίδια-αντικείμενα, παρόλο που, εξαιτίας των ευτελών και φθαρτών υλικών με τα οποία κατασκευάζονται πολλά από αυτά, το συγκεντρωμένο υλικό παραμένει ασυνεχές και αρκετά περιορισμένο¹².

Σύμφωνα λοιπόν με όσα γνωρίζουμε, τα παιχνίδια-αντικείμενα θα μπορούσαν με μια πρόχειρη ματιά να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες: α) τα αντικείμενα που έχουν σχεδιαστεί ειδικά ως παιχνίδια, και β) τα αντικείμενα ή τα πραγματικά ζώα που μετατρέπονται ευκαιριακά σε παιχνίδια¹³. Έτσι μπορούμε να καταγράψουμε για τα βρέφη και τα παιδιά μικρής ηλικίας τις κουδουνίστρες από πηλό ή από ξύλο, αντικείμενα που προκαλούν θόρυβο, ώστε να διώξουν τα κακά πνεύματα, και τον περίφημο *καλαθίσκο* που περιέχει πολλά μικρά παιχνίδια¹⁴. Για τα παιδιά που μεγαλώνουν στη θαλπωρή του σπιτιού, υπάρχουν μινιατούρες που αποδίδουν μορφές ζώων (άλογα, γαϊδούρια, διάφορα πτηνά)- κάποιες από αυτές αποτελούν σφυρίχτρες, ενώ άλλες σέρνουν άρματα ή καρότσες και είναι φτιαγμένες από πηλό, γύψο, κερί ή ξύλο. Υπάρχουν κούκλες, μονοκόμματα ή νευρόσπαστα, ξύλινες, κέρινες ή πηλινες, καθώς και κοκάλινες ή πάνινες, για τα κορίτσια¹⁵, τσέρκια, μπάλες, αστράγαλοι, σβούρες, πεσσοί για τα αγόρια που αρχίζουν να βγαίνουν από το σπίτι και αγγίζουν την εφηβεία (εικ. 2, 3). Τα αληθινά όμως παιχνίδια των αγοριών σε δημόσιους χώρους είναι τα ομαδικά παιχνίδια, οι *παιδιές*, όπου οποιοδήποτε αντικείμενο μπορεί να μεταμορφωθεί σε αντικείμενο παιχνιδιού: κατασκευάζονται στο πόδι παιχνίδια που παραπέμπουν στον κόσμο των μεγάλων, π.χ. ένα ξύλινο σπαθί, ένα κομμάτι ξύλο που μετατρέπεται σε πολεμικό άλογο, πέτρες που γίνονται φονικά βλήματα κ.λπ. Ο κατάλογος είναι πολύ μεγάλος. Βρίσκουμε επίσης ως αντικείμενα παιχνιδιού ζωντανά ζώα, σκύλους, πτηνά ωδικά ή μη, έντομα που πετούν πιασμένα από μια κλωστή, ζώα που δέχονται την αγάπη ή την κακομεταχείριση, ακόμη και τον βασιανισμό από τα παιδιά. Σε ακραίες περιπτώσεις, αντικείμενο *παιδιές* γίνονται οι τρελοί ή οι περιθωριακοί της κοινότητας, όπως ο Συμεών ο Σαλός, του οποίου η παρουσία στην Έμεσα του βουαίωνα προκάλεσε την αντίδραση των παιδιών που εγκατέλειψαν το σχολείο με κραυγές και τον πήραν στο κατόπι δίνοντάς του χαστούκια¹⁶. Τα παιδιά μαθητεύουν έτσι στην κοινωνική βία υπό την ανοχή ή ακόμη και την ενθάρρυνση των ενηλίκων. Το μόνο όριο στα παιχνίδια αυτού του είδους είναι η αχαλίνωτη φαντασία των παιδιών¹⁷.

Σε τούτη την πολύ σύντομη παρουσίαση θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια σε δύο κατηγορίες παιχνιδιών που δεν απαιτούν χρήση αντικειμένων αλλά που γίνονται αντικείμενο προβληματισμού με τον έναν ή τον άλλον τρόπο από μερίδα Βυζαντινών συγγραφέων. Υπάρχουν αρ-

Αφροδισιάς, σχεδίασμα στα σκαλιά του ναού, μεταγενέστερο του 6ου αι. Η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι δυνατή (φωτ.: ευγενική παραχώρηση της C. Roueché).

χικά τα παιχνίδια στα οποία τα παιδιά μαθαίνουν κοινωνικούς ρόλους ενήλικων κατά τρόπο θετικό. Υπάρχουν, τέλος, τα παιχνίδια που οδηγούν σε παραβατικές ως προς την ηθική συμπεριφορές και στην ανακάλυψη της σεξουαλικότητας.

Παιχνίδια εκμάθησης ρόλων

Στην περίπτωση αυτή τα παιδιά μιμούνται τον κόσμο των μεγάλων, παίζουν τους πιο δημοφιλείς κοινωνικούς ρόλους και δημιουργούν ιεραρχίες. Ενώ για τα κορίτσια οι κούκλες είναι εκείνες που τα μαθαίνουν πώς να γίνουν τροφοί και μπτέρες, το εύρος των ρόλων για τα αγόρια είναι πολύ πιο μεγάλο. Δύο παραδείγματα αρκούν. Στον *Bio* του Αθανασίου του Αθωνίτη, έργο του τέλους του 10ου ή των αρχών του 11ου αιώνα, τα παιδιά ενσαρκώνουν στα παιχνίδια βασιλιάδες, στρατηγούς, γαμπρούς, ενώ ο ήρωας της αφήγησης προτιμά να παίζει τον ηγούμενο και τον εκκλησιαστικό νομοθέτη¹⁸. Στον μικρόκοσμο των παιδιών, ο καθείς και η κλίση του, μέσα από την αναπαραγωγή ωστόσο των δομών εξουσίας των ενήλικων. Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στο σχόλιο του Βαλσαμώνος στον *Νομοκάνονα των 14 κεφαλαίων*. Ο Βαλσαμών, θέλοντας να εξηγήσει τον όρο *ξύλινον ἵππικόν*, αναφέρεται σε ένα παιχνίδι της εποχής του, από εκείνα στα οποία τα παιδιά αναπαρήγαν με τον δικό τους τρόπο τα παιχνίδια των μεγάλων: στο συγκεκριμένο παράδειγμα τα παιδιά μετατρέπουν σε υποζύγιο έναν από τους συντρόφους τους και μιμούνται τους ιππικούς αγώνες¹⁹. Μια πολύ πιο στοιχειώδης μορφή του παιχνιδιού αυτού είναι η χρήση ξύλου ως υποζυγίου²⁰.

Παιχνίδια που οδηγούν σε ηθική παραβατικότητα

Η δεύτερη κατηγορία αφορά σε παιχνίδια που να μην δεν περιγράφονται με λεπτομέρειες, γεννούν όμως, εξαιτίας της ασάφειας που τα

περιβάλλει, ισχυρές υποψίες σεξουαλικής παραβατικότητας. Δύο παραδείγματα είναι αρκετά για να περιγράψουν δραστηριότητες που προσιδιάζουν στα παιδιά της επαρχίας και των γεωγραφικών ορίων της «ρωμαϊκότητας». Το πρώτο παράδειγμα τοποθετείται στον βορρά, στη χώρα των Βουλγάρων, το δεύτερο στον νότο, στη χώρα των Υεμενιτών. Πρόκειται για γεωγραφικούς ορίζοντες που στα μάτια των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης βρίσκονται στον αντίποδα των αξιών τους, ενώ η παιδική ηλικία στις απομακρυσμένες επαρχίες προσφέρεται ως υπαρκτό παράδειγμα προς αποφυγή και γίνεται αντικείμενο νομοθετικής πρωτοβουλίας. Επειδή ο νομοθέτης είναι σε κάθε περίπτωση Βυζαντινός, οι νομοθετικές προτάσεις του δεν αποτελούν παρά μια προσπάθεια αποτελεσματικού ελέγχου της παιδικής ηλικίας ως μέσου επιβολής της κοινωνικής κανονικότητας στην ίδια του την κοινωνία. Σύμφωνα λοιπόν με τους *Νόμους των Ομηριτών* (=Υεμενιτών), κείμενο πιθανότατα του 8ου αιώνα, πρέπει να απαγορεύεται κάθε συγκέντρωση παιδιών για παιχνίδι τις γιορτινές ημέρες, γιατί αυτό μπορεί να οδηγήσει σε πράξεις όπως η εκπόρνευση, η σοδομία και οι κλοπές, και σε κάθε άλλη επαίσχυντη συμπεριφορά. Ο νομοθέτης δεν δίνει καμία εξήγηση όσον αφορά το είδος των παιχνιδιών, πέρα από τη διαπίστωση ότι είναι διαβολικά. Η πραγματική του μέριμνα είναι να απαγορεύσει κάθε είδος ανεξέλεγκτης κοινωνικότητας των παιδιών: «Διατάζουμε να μην δημιουργούν παρέες και να μην συγκεντρώνονται και παίζουν»²¹.

Συναντούμε τις ίδιες απαγορεύσεις σε ένα κανονικό κείμενο του 11ου–12ου αιώνα που αναφέρεται στους Βούλγαρους και επιβάλλει στους γονείς «να εμποδίζουν τα παιδιά τους να συγκεντρώνονται για παιχνίδι». Αυτή τη φορά προβλέπονται επιτίμια για τους αμελείς γονείς καθώς και για τα παραβατικά παιδιά που, όταν

04

04

Απεικόνιση παιδιών
σε ψηφιδωτό του Αγ.
Δημητρίου, 7ος αι.
Θεσσαλονίκη (φωτ.:
B. Caseau).

05

Λεπτομέρεια από
μαρμάρινη σαρκοφάγο
των αρχών του 4ου αι.
με θέμα τις ηλικίες της
ζωής, Μουσείο Solin,
Κροατία (φωτ.:
B. Caseau).

05

δεν υπακούουν, θεωρείται ότι έχουν την πλήρη ευθύνη για τη συμπεριφορά τους: «αν κάποιος πατέρες δεν θέλουν να συμμορφωθούν με αυτή την εντολή και να τιμωρήσουν τα παιδιά τους ώστε να τα αποτρέψουν να πάρουν τον κακό τον δρόμο, το σπίτι τους θα στερηθεί κάθε ιερατική ευλογία και οι ίδιοι θα αποκλειστούν από τη θεία κοινωνία μέχρι που ο Θεός να τους φωτίσει και να τους ανυψώσει από το σκοτάδι της άγνοιας. Αν τα παιδιά δεν υπακούσουν στους πατέρες τους, ακόμη κι αν έχουν υποστεί μια ή δυο φορές τιμωρία από εκείνους, οι πατέρες απαλλάσσονται από κάθε κατηγορία, ενώ τα παιδιά που συμπεριφέρονται με αυτόν τον τρόπο δέχονται νουθεσίες από τους κληρικούς, αποβάλλονται από την εκκλησία, στερούνται τη θεία κοινωνία, απομακρύνονται από τη χριστιανική κοινότητα και περιφρονούνται από τους πιστούς ώσπου να συμμορφωθούν από το εκκλησιαστικό επιτίμιο και τις επιπλήξεις του καθενός»²². Τα δύο κείμενα παρουσιάζουν μια παιδική ηλικία που είναι απειλητική για την ηθική και πολιορκεί τον πολιτισμένο κόσμο της πρωτεύουσας, ο οποίος γίνεται αντιληπτός ιδεατά μόνο ως κόσμος ενήλικων. Τα κείμενα αυτά ανακαλούν κανονικο-λειτουργικές πηγές του 4ου και 5ου αιώνα, οι οποίες υποχρεώνουν τους γονείς να επιτηρούν τα παιδιά τους κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, ώστε

να παραμένουν ήσυχα και να σέβονται τον λατρευτικό χώρο. Όπως και να 'χει, τα παιδιά είναν φορείς ηθικής και κοινωνικής αταξίας.

Συμπεράσματα

Τα παιχνίδια αποκαλύπτουν ποια παιδικότητα προάγεται από την κάθε κοινωνία. Η βυζαντινή παιδική ηλικία μάς παρουσιάζεται ζωνρή, θορυβώδης, βίαιη, λογοτεχνικά διακριτική και κοινωνικά περιθωριοποιημένη. Τα ανώδυνα αθύρματα της πρώτης παιδικής ηλικίας δίνουν τη θέση τους στα άτακτα παιχνίδια της προεφηβικής ηλικίας υπό το καχύποπτο βλέμμα των μεγάλων. Ο πρώιμος γάμος ή η εξίσου πρώιμη είσοδος στο μοναστήρι υπογραμμίζουν μία ακόμη μείζονα πολιτισμική επιλογή την οποία επιχειρεί η βυζαντινή χριστιανική κοινωνία: την προσπάθεια κατάργησης της εφηβείας ως αυτόνομης ηλικίας. Μετά τα 12 ή τα 14 χρόνια τους οι Βυζαντινοί έφηβοι καλούνται να αποδεχθούν τις συμπεριφορές και τα παιχνίδια των ενήλικων. Πρέπει να αναμείνουμε τον αιώνα των Κομνηνών και την αναβίωση του ερωτικού μυθιστορήματος για να δούμε τη δειλή εμφάνιση της εφηβείας και της νεότητας ως νόμιμων λογοτεχνικών αντικειμένων και την ανάδυση ενός καινούργιου «παιχνιδιού» που προσιδιάζει στη νεότητα: πρόκειται για το «παιχνίδι» της ερωτοτροπίας.

Σημειώσεις

- 1 Westerink 1992, κεφ. 63, στ. 45–46.
- 2 Maas 1913, στ. 173–175.
- 3 Για τις ηλικίες στο Βυζάντιο και το ιπποκράτειο σύστημα των ηλικιακών διαίρεσεων, βλ. Κιουσοπούλου 1997, σ. 46–58, Παπαδοπούλου 2005, σ. 131–198.
- 4 Για τη βυζαντινή ορολογία της εφηβείας, βλ. Ariantzi 2013, σ. 1–31· για γενικότερα ζητήματα που σχετίζονται με την εφηβεία, βλ. Ariantzi 2018.
- 5 Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Caseau 2018, σ. 19–28.
- 6 Για την ορολογία του παιγνιδιού και τα διάφορα μεθοδολογικά προβλήματα, βλ. Γκουγκουλή 2000, σ. 11–39 και Γκουγκουλή / Καρακατσάνη 2008, σ. 11–28.
- 7 Βλ., π.χ., το λήμμα «κοροπλάθειν» στη βυζαντινή εγκυκλοπαίδεια του 10ου αι. που ονομάζεται Σούδα (επιμ. Α. Adler): *οἱ τοὺς κόρους πλάττοντες κηρῶ ἢ γύψω· τουτέστι τὰ ζῶα πάντα. Οἱ κατασκευάζοντες εἰδωλα βραχέα ἐκ πηλοῦ πάντων ζώων οἷς ἐξασπάζονται τὰ παιδάρια εἶδεν*.
- 8 Βλ. τις επιστολές 72 και 157 του Μιχαήλ Ψελλοῦ στο Σάθας 1876, τόμ. 5, σ. 307–308 και 409–412 όπου μιλά με μεγάλη

- τρυφερότητα για τον εγγονό του.
- 9 Για την παρουσία των παιδιών στην αγιολογία βλ. Caseau 2009, σ. 127–166· για την έννοια του παιδαριουργέροντα, βλ. Κιουσοπούλου 1997, σ. 73–75, Παπαδοπούλου 2005, σ. 142–144.
 - 10 Κουκουλές 1948, τόμ. 1, σ. 161–184.
 - 11 Λάζος 2002.
 - 12 Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008, σ. 69–89, Pitarakis 2009, σ. 167–251.
 - 13 Για μια τυπολογία των παιγνιδιών στο Βυζάντιο, βλ. Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008, σ. 76–77.
 - 14 Για τον καλαθίσκο, βλ. Κουκουλές 1948, σ. 162, Pitarakis 2009, σ. 219–228.
 - 15 Για τις κούκλες, βλ. Pitarakis 2009, σ. 242–250.
 - 16 *Βίος Συμεών Σαλοῦ*, Rydén / Festugière 1974, σ. 79, στ. 24–25: *ὡς τοῦτον οὖν ἐθεάσαντο οἱ παῖδες, ἤρξαντο κράζειν· ἔ, ἀββᾶς μωρός· καὶ ἔβαλλον τρέχειν ὅπισω αὐτοῦ καὶ κοσσίζιν αὐτόν*.
 - 17 Βλέπε Pitarakis 2009, σ. 238–239.
 - 18 Noret 1982, κεφ. 8.19–23: *οὐ στρατηγὸν αὐτόν, ὅπερ ὡς τὰ πολλὰ τοῖς παισὶν εἰθισται, οὐ βασιλέα σφὸν ἐγνῆρισαντο, ἢ καὶ νυμφίον*

ἐποίουν – τοιαῦτα γὰρ ὡς ἐπίπαν τὰ τῶν παίδων ἀθῆρματα – ἀλλὰ βίον μονήρους ἀρχηγὸν τε καὶ νομοθέτην.

- 19 Ράλλης / Ποτλῆς 1852–1859, τόμ. Ι, σ. 329: *περὶ δὲ τοῦ ξυλίνου ἱππικοῦ ποτε γέγονεν ἀμφιβολία παρὰ τῷ βασιλικῷ βήματι καὶ τινες μὲν εἶπον εἶναι τοῦτο τὸ συνήθως παρὰ τῶν παίδων γινόμενον παίγνιον ἐξωθεν τοῦ ἱππικοῦ, ὅντι ἱππων χρωμένον ἀνθρώποις εἰς διφρηλασίαν*.
- 20 Κουκουλές 1948, σ. 164–165.
- 21 *Νόμοι των Ομηριτών*, Berger 2006, σ. 432, στ. 298–305: *Πάντας τοὺς παῖδας ὡς ἔθος ἐστὶν αὐτοῖς ἀπαιδεύτους ἐν ταῖς τῶν ἐορτῶν ἡμέραις συναθροίζεσθαι καὶ παιγνιάζειν παραντὰ προστάττομεν κωλύεσθαι. Συναναφερόμενοι γὰρ τοῖς ἀλόγοις παιγνίοις ἐκ δαιμονικῆς ἐνεργείας ἐπὶ μαρὰς μῖξεις προτρέπονται ἀλλήλους, πορνείαν παιδευόμενοι καὶ τὴν ἐπάρατον τῶν Σοδόμων ἀσέλγειαν, κλοπὴν καὶ ψεύδος καὶ μῆνιν καὶ αἰσχρολογία καὶ ἀργίαν καὶ χαίνουσιν ... κελεύομεν μὴδὲ τὸ καθόλου παρεᾶν αὐτὰ ἀθροίζεσθαι καὶ παίζειν*.
- 22 Gautier 1979, σ. 185, στ. 21–35.

Βιβλιογραφία

Adler 1935: Adler A., *Suidae Lexicon*, I–V, Leipzig 1935.

Αναγνωστάκης / Λαμπροπούλου 2008: Αναγνωστάκης Η. / Λαμπροπούλου Α., «Το άθῆρμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια», στο Κ. Γκουγκουλή / Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι, Διαδρομές στην ιστορία του*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 69–89.

Ariantzi 2013: Ariantzi D., «Terminologische und sozialhistorische Untersuchungen zur Adoleszenz in Byzanz (6.–11. Jahrhundert)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 63 (2013), σ. 1–31.

Ariantzi 2018: Ariantzi D. (επιμ.), *Coming of Age in Byzantium. Adolescence and Society*, De Gruyter, Berlin – Boston 2018.

Berger 2006: Berger A. (έκδ.), *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar*, Dumbarton Oaks, Berlin – New York 2006.

Caseau 2009: Caseau B., «Childhood in Byzantine Saints' Lives», στο Α. Papaconstantinou / Α.–Μ. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 127–166.

Caseau 2018: Caseau B., «Too Young to Be Accountable: Is the 15 Years Old a Threshold in Byzantium?», στο D. Ariantzi (επιμ.), *Coming of Age in Byzantium. Adolescence and Society*, De Gruyter, Berlin – Boston 2018, σ. 19–28.

Γκουγκουλή 2000: Γκουγκουλή Κ., «Εισαγωγή» στο Κ. Γκουγκουλή / Α. Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος και*

20ός αιώνας, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Γκουγκουλή / Καρακατσάνη 2008: Γκουγκουλή Κ. / Καρακατσάνη Δ., «Εισαγωγή», στο Κ. Γκουγκουλή / Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*, ΕΛΙΑ/MIET, Αθήνα 2008.

Gautier 1979: Gautier P., «Mœurs populaires bulgares au tournant des 12e – 13e siècles», στο *Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev*, Association des amis des études archéologiques des mondes byzantins, Paris 1979, σ. 181–189.

Κιουσοπούλου 1997: Κιουσοπούλου Α., *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος–15ος αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1997.

Κουκουλές 1948: Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. Α, Αθήνα 1948.

Λάζος 2002: Λάζος Χ., *Παίζοντας στο χρόνο. Αρχαία και Βυζαντινά παιχνίδια*, Αίολος, Αθήνα 2002.

Maas 1913: Maas P., «Die Musen des Kaisers Alexios I», *Byzantinische Zeitschrift* 22 (1913), σ. 348–369.

Noret 1982: Noret J. (έκδ.), *Vitae duae Antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Louvain 1982.

Papaconstantinou / Talbot 2009: Papaconstantinou Α. / Talbot Α.–Μ. (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009.

Παπαδοπούλου 2005: Παπαδοπούλου Ε., «Περί

της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 17 (2005), σ. 131–198.

Pitarakis 2009: Pitarakis B., «The Material Culture of Childhood in Byzantium», στο Α. Papaconstantinou / Α.–Μ. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine. Children and Childhood in Byzantium* (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia), Washington DC 2009, σ. 167–251.

Ράλλης / Ποτλῆς 1852–1859: Ράλλης Γ. / Ποτλῆς Μ., *Σύνταγμα τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν κανόνων*, τόμ. Ι–VI, Αθήνα 1852–1859.

Rydén / Festugière 1974: Rydén L. / Festugière Α., *Léontios de Néapolis, Vie de Syméon le fouet Vie de Jean de Chypre*, Paris 1974.

Σάθας 1876: Σάθας Κ., *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Παρίσι 1876.

Westerink 1992: Westerink L. (έκδ.), *Michaelis Pselli Poemata*, Stuttgart – Leipzig 1992.